

سبک‌شناسی نسخه خطی ضوابط عظیمیه در تطبیق با سبک نوشتاری کتیبه‌های فارسی حجاری‌های هند

چکیده

«ضوابط عظیمیه» به سال ۱۱۳۰ (قرن دوازدهم ه.ق)، در فن لغت و بلاغت و دستور زبان، به دست محمدعظیم قریشی تألیف شده است. موضوع این اثر «زبان پارسی در منطقه شبه‌قاره» است. این نسخه در ۴۱۴ صفحه با حاشیه‌نویسی و هامش‌نویسی نوشته شده است. نکات و خصائص این نسخه خطی از قبیل رسم‌الخط نسخه، خصوصیات آوایی، واژگانی، دستوری و بلاغی این اثر مستخرج و با تفصیل و توضیح نشان داده شده‌اند. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی با استفاده از ابزار گردآوری کتابخانه‌ای به صورت سندپژوهی و روش داده‌کاوی تحلیل محتواست. در سطح آوا و واژگان آوردن کلمات به شکل و کاربردی خاص از شگردهای این مؤلف بوده است. این متن از برخی ویژگی‌های نحوی عربی نیز بهره برده است که در زبان فارسی امروز کاربرد کم‌تر و مختصرتری دارند. آرایه‌های ادبی در این متن سبک و کم‌تکرار بوده‌اند و در عوض آوردن شعر و مثل پرسامد و فراوان است. آوردن حروف ابجد و توجه به علم‌الاعداد نیز از ویژگی‌های برجسته این کتاب به شمار می‌رود. با بررسی و تصحیح این اثر به این نتیجه رسیدیم که زبان پارسی و گسترش و آموزش آن در دوره حکومت گورکانیان در هندوستان دغدغه ادیبان و حکمرانان محسوب می‌شده و نگارش این کتاب و کتب مشابه و تهیه نسخه‌های خطی بعدی از روی آن ضرورت این تعلیم و گسترش را به اثبات می‌رساند. با اینکه این کتاب متعلق به حدود سه قرن پیش است، اما چون کتابی تعلیمی است تا حد امکان سهولت فهم در آن رعایت شده است. در کتیبه‌های فارسی هندی نیز می‌توان سادگی و روانی بلاغی را مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. معرفی یک نسخه خطی جدید در حوزه بلاغت و لغت و فنون ادبی دیگر در زبان فارسی حوزه شبه قاره.
۲. بررسی و شرح ویژگی‌های سبکی نسخه خطی ضوابط عظیمیه.

سؤالات پژوهش:

۱. آیا در حوزه شبه‌قاره آنقدر زبان فارسی گسترش داشته است که زمینه‌ساز نگارش اثری فارسی و سلیس و روان در زمینه بلاغت و لغت و فنون ادبی شود؟
۲. با توجه به وجود نسخه خطی «ضوابط عظیمیه» از محمدعظیم قریشی در قرن دوازدهم در شبه‌قاره، این متن دربردارنده کدام فنون ادبی است؟

کلیدواژه‌ها: ضوابط عظیمیه، محمدعظیم قریشی، ویژگی‌های سبکی، بلاغت، شبه‌قاره.

مقدمه

با آنکه قرن یازدهم و دوازدهم هجری برای ادب و ادبیات فارسی دوران افول به نظر می‌رسد اما در قلمرو هندوستان و به همت حکمرانان و دانشوران علاقه‌مند به زبان و ادب پارسی این گسترش قبل از سیطره و توسعه استعمار انگلستان رو به افزونی بود و این دوره را می‌توان یکی از بهترین دوره‌های رواج و روایی زبان پارسی در شبه‌قاره و به‌طور کلی قاره آسیا دانست. با این وجود، تعداد آثاری که از آن خطه به کتابخانه‌های ایران راه یافته‌اند حتی در حوزه ادبیات فارسی محدود و انگشت‌شمار است. برای فارسی‌زبانان ساکن ایران ضرورت دارد که با این نسخه‌ها و دست‌نویس‌های دیگری به زبان فارسی آشنا شوند، خصوصاً کتاب‌هایی که منحصرراً در زبان، لغت و صنایع ادبی این زبان نگاشته شده‌اند. نسخه خطی «ضوابط عظیمیه» از محمدعظیم قریشی از لغویان قرن دوازدهم هجری حوزه شبه‌قاره (۱۱۳۰ ه.ق) است. این نسخه که ۴۱۴ صفحه دارد و به زبان فارسی و با خطی خوش‌خوان نگاشته شده، در حوزه علم بلاغت، لغت‌شناسی، دستور زبان و عروض و قافیه به نگارش درآمده است. ضوابط عظیمیه که تاکنون به تصحیح درنیامده، از متون مهم در حوزه بلاغت در شبه‌قاره به‌شمار می‌رود و از آن در حال حاضر سه نسخه وجود دارد که تصویر دو نسخه در دسترس نگارنده قرار گرفته است.

این پژوهش بر آن است تا یک نسخه ادبی و بلاغی از دوره مذکور را به ادبیات فارسی و فارسی‌زبانان معرفی کند. بنابراین پیش از نگارش پژوهش به تصحیح و پانویشت‌نگاری متن به شیوه‌ای منقح و پاکیزه پرداخته شده است و از خلال مطابقت دو نسخه خطی موجود و دردسترس که تقریباً آشفته بودند، متنی نسبتاً روان، قابل‌فهم و به شکل امروزی آن تهیه شد. سپس خصوصیات و ویژگی‌های خاص این کتاب استخراج شد و چکیده و نتیجه و خلاصه این بررسی در این پژوهش به نظر خوانندگان محترم می‌رسد. مواردی که در این مقاله بر آن‌ها تأکید شده است خصوصیات متمایز آوایی، واژگانی، نحوی و بلاغی این اثر بوده است. این نسخه پیش از این در ایران تصحیح نشده و اهمیت آن در این است که بر نسخه‌های بلاغی مفصلی مثل «قوانین دستگیری» مقدم بوده و به‌گونه‌ای آغازگر این‌گونه متون به‌شمار می‌آید.

متون فارسی و نیز آثار عربی علمای ایران در طول بیش از هزار سال در شبه‌قاره رواج گسترده داشته‌اند و به‌تبع آن پیشینه تحقیق و تصحیح متون و آثار مزبور نیز در آن سرزمین از صدها سال فراتر می‌رود. شبه‌قاره به دلایل گوناگون ازجمله آشنایی تاریخی و زبانی، نسبت به نقاط دیگر برای ما آشناتر است. همین وضع به نسبت کم‌تری در جنوب شرقی آسیا مشهود است؛ چنان‌که دیرینگی و پایداری زبان فارسی آثار بسیاری در آن برجا گذاشته است. وجود نسخه‌های خطی فراوان به زبان فارسی، نشان‌دهنده اهمیت این زبان در خطه‌ایست که در یک دوره هزارساله، مخصوصاً در دوره گورکانیان هند، ابزار مبادلات فکری و هنری بشری در آن دیار بوده است. وجود انواع دستور زبان فارسی و کتاب‌های مربوط به آیین دبیری نشان می‌دهد کسی که می‌خواسته در دستگاه گورکانیان به دبیری بپردازد. البته نه به معنای امروزی معلمی، بلکه در معنای منشی‌گری سلاطین و امرا - ناچار بوده که زبان فارسی را بیاموزد و نیز بیاموزاند.

این اثر یکی از متون حوزه بلاغت و ادبیات است که در شبه‌قاره تدوین شده و تابه‌حال تصحیح و منتشر نشده است. باتوجه‌به ضرورت شناخت آثار به‌جامانده در زمینه فنون ادبی که در حوزه کاربردی زبان فارسی پدید آمده، تصحیح متن و احیای این نسخه خطی و بررسی و سبک‌شناسی و انتشار آن ضروری به‌نظر می‌رسد.

این نسخه تاکنون تصحیح و سبک‌شناسی نشده است و برای نخستین‌بار بدان پرداخته می‌شود. در زمینه مورد پژوهش نسخه خطی «ضوابط عظیمیه» که درباره معانی و بیان و لغت و بلاغت و فنون ادبی در شبه‌قاره است، در این منطقه کتاب دیگری موجود نیست و نسخه فوق‌الذکر تنها نسخه خطی تخصصی در این زمینه است؛ بنابراین می‌توان گفت در این باره پیشینه‌ای موجود نیست. روش این تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی با استفاده از ابزار گردآوری کتابخانه‌ای به‌صورت سندپژوهی و روش داده‌کاوی تحلیل محتواست. به این صورت که متن تصحیح‌شده نسخه خطی ضوابط عظیمیه را، که خود بر مبنای شیوه تصحیح بینابینی است، براساس مبانی سبک‌شناسی بررسی کرده، به تحلیل ویژگی‌های سبکی آن پرداخته‌ایم؛ بدین‌طریق که رسم‌الخط نسخه، خصوصیات آوایی، واژگانی، دستوری و بلاغی این اثر مستخرج گشته است. این موارد در این مقاله با تفصیل و توضیح نشان داده شده‌اند.

نتیجه‌گیری

«ضوابط عظیمیه» به سال ۱۱۳۰ (قرن دوازدهم ه.ق)، در فن لغت و بلاغت و دستور زبان، به‌دست محمدعظیم قریشی تألیف شده‌است. موضوع این اثر «زبان پارسی در منطقه شبه‌قاره» است. این اثر مجموعه‌ای از فرهنگ لغات عصر، اصطلاحات ادبی و نقد است و گوشه‌هایی خاص از علم لغت‌شناسی و کلمه‌شناسی پارسی و ارتباطات فرهنگی ایرانیان و هندیان در عصر گورکانیان هند را برای مخاطب آشکار می‌کند و یکی از علل اهمیت آن در این مطلب است که این کتاب به زبان پارسی و در زمانی نگاشته شده که زبان رسمی و دیوانی هند پارسی بوده‌است. با بررسی و تصحیح این اثر می‌توان به این نتیجه رسید که زبان پارسی و گسترش و آموزش آن در دوره حکومت گورکانیان در هندوستان دغدغه ادیبان و لغویون محسوب می‌شده است و نگارش این کتاب و کتب مشابه و تهیه نسخه‌های خطی بعدی از روی آن ضرورت این تعلیم و گسترش را به اثبات می‌رساند.

دیباچه این کتاب به نثر فنی آمیخته به شعر نگاشته شده است و مؤلف پس از حمد پروردگار به نعت رسول (ص) پرداخته و سپس به شیوه یک کتاب تعلیمی از مقدمات کار یعنی تعداد حروف الفبای پارسی آغاز می‌کند و سپس به مباحث دستور زبان، انواع حروف و کلمات، معانی آن‌ها، عروض و قافیه، بحور و اوزان شعری، بلاغت و صنایع ادبی، خط و کاغذشناسی، قواعد علم منطق و نجوم می‌پردازد. در این مقاله ما به‌لحاظ سبک‌شناسی سه بحث آوایی و واژگانی، نحوی و ادبی متن نسخه خطی ضوابط عظیمیه را بررسی کرده‌ایم. از لحاظ شاخصه‌های آوایی و واژگانی در این متن به موارد سبک‌ساز پربسامدتری برخورد کرده‌ایم، بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که در سطح آوا و واژگان آوردن کلمات به‌شکل و کاربردی خاص از شگردهای این مؤلف بوده است. آواها و واژگان ترکیبی از کاربردهای رایج و بندرت شاذ در زبان فارسی دری، عربی و سپس اردو و هندی هستند. نگارش آواها و کلمات به‌صورت مرسوم آن دوره بوده و با شکل امروزی نوشتار فارسی گاهی متفاوت است. همچنین به‌نظر می‌رسد که کاتب راحتی و

سهولت نوشتار را مدنظر داشته و در بسیاری از مواضع شکل یا آوای نزدیک‌تر به گوش یا چشم یا شکلی را که همان زمان به ذهن وی راه یافته مرقوم ساخته‌است. دربارهٔ خصوصیات نحوی نیز باید گفت که چون کتاب متعلق به حدود سه قرن پیش است، مقایسهٔ نحو آن با شیوه و دستور امروزی کمی دشوار است؛ گو اینکه چون کتاب تعلیمی است تا حد امکان سهولت فهم در آن رعایت شده است. این متن از برخی ویژگی‌های نحوی عربی نیز بهره برده است که در زبان فارسی امروز کاربرد کمتر و مختصرتری دارند. آرایه‌های ادبی در این متن سبک و کم‌تکرار بوده‌اند و در عوض آوردن شعر و مثل پربسامد و فراوان است. آوردن حروف ابجد و توجه به علم‌الاعداد نیز از ویژگی‌های برجستهٔ این کتاب به‌شمار می‌رود.

فهرست منابع و مآخذ

- فضلی، عبدالهادی. (۱۴۱۶). اصول تحقیق التراث. بیروت: ام‌القراء.
- مایل‌هروی، نجیب. (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- العش، یوسف. (۱۹۵۴). تحقیق النصوص و نشرها. قاهره: دارالکتب العربی.
- جهانبخش، جویا. (۱۳۸۴). راهنمای تصحیح متون. چاپ دوم، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ثروت، منصور. (۱۳۷۹). روش تصحیح انتقادی متون. تهران: پایا.
- بینش، تقی. (۱۳۵۴). روش تصحیح متون فارسی. تبریز: نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تبریز.
- محقق، مهدی. (۱۳۶۹). روش تصحیح و نشر متون. مجموعه مقالات انجمن مسائل ایران‌شناسی به‌کوشش علی موسوی گرمارودی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه.
- خدیوچم، حسین. (۱۳۵۵). روش تصحیح نسخه‌های خطی. تهران: آبان.
- مایل‌هروی، نجیب. (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- منزوی، احمد. (۱۳۷۰ش/۱۹۹۲م). فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج سیزدهم. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- سمیعی گیلانی، احمد. (۱۳۷۳). نکته‌هایی در باب تصحیح متون. تهران: نشر دانشگاهی.
- نسخهٔ خطی مرکز میکروفیلم نور، کتابخانهٔ انجمن ترقی اردو در دهلی نو.
- دو نسخه در پاکستان، کراچی، مجموعهٔ همدرد و اسلام‌آباد، مجموعهٔ گنج‌بخش با شمارهٔ ۷۸۷۲.